

Revisiting “Dara” in Historical Sources VS. Hakim Nezami’s Approach: A Comparative Study

Mohammad Khakpour ^{*1}

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, University of Tabriz, Tabriz, Iran.
Email: khakpour@tabrizu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 30/06/2025

Received in revised form:
03/09/2025

Accepted: 29/09/2025

Published online:
22/06/2026

Keywords:

Dara,
Darius III,
Nezami,
Khamsa of Nezami,
historical sources.

ABSTRACT

Dara is one of the most famous kings of the semi-historical Kayanian dynasty. In Iranian narratives and post-Islamic historical sources, his character and life story have been equated with those of Darius III, the Achaemenid king. Some similarities (such as the shared name of Darius III’s father (Vistasp or Goshtasp, the Kayanian patron of Zoroaster) and his defeat by Alexander the Great) played a significant role in this conflation. Iranian traditions and historical sources came to believe that this war was, in fact, Alexander’s battle against the last king of the Kayanian dynasty, Dara, son of Darab. The main question in this research is: To what extent does Hakim Nezami’s narration of Dara’s story align with Iranian traditions and historical sources, and how much poetic modification has the poet introduced into the original tale? The findings of this study indicate that Nezami, in recounting Dara’s story, mostly adheres to Iranian narratives, though in some instances, he employs poetic imagination and literary contemplation to introduce alterations.

Cite this article: Khakpour, M. (2026). Revisiting “Dara” in Historical Sources VS. Hakim Nezami’s Approach: A Comparative Study. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 7 (2), 71-94.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/ltp.2025.12328.1374

Extended abstract

Introduction

Dara is regarded as one of the most prominent monarchs of the semi-historical Kayanid dynasty, whose persona and life story, in post-Islamic Iranian narratives and historical sources, have been identified with Darius III of the Achaemenid Empire. Certain similarities (most notably the homonymy between the father of Darius III and Wishtasp (or Gushtasp) of the Kayanid line, the patron of Zoroaster, as well as Dara's defeat at the hands of Alexander the Macedonian) played a decisive role in this identification. Iranian narratives and historical accounts thus came to view this war as, in fact, the battle between Alexander and the last king of the Kayanid dynasty, namely Dara, son of Darab. The principal question addressed in the present study is the extent to which Hakim Nezami's account of Dara's story corresponds with Iranian historical reports and narratives, and the degree to which the poet has introduced alterations to the original account. Employing a descriptive–analytical method, this research undertakes a comparative examination of the life of Dara the Kayanid and the process by which the story of this ancient semi-historical monarch became interwoven with that of Darius III in Iranian narratives, as well as Nezami Ganjavi's literary treatment of it. The findings indicate that Nezami, in narrating Dara's story, generally adheres to Iranian historical traditions, while in certain instances, he introduces modifications by drawing upon poetic imagination and literary reflection.

Introduction

Dara, traditionally identified in post-Islamic Persian historical and literary tradition with Darius III of the Achaemenid Empire, occupies a unique position at the intersection of historiography and mythmaking. This conflation rests on several converging factors: the homonymy of their fathers' names, the presence of Wishtasp in both historical and mythical narratives, and, most decisively, their defeat at the hands of Alexander the Great. Primary accounts of Darius III derive largely from Greco-Roman historiography, works explicitly shaped to extol Alexander's conquests and to consolidate his status as a heroic archetype. The dominance of such external narratives inevitably informed subsequent Persian historiography, yet these materials were reframed through epic and nationalistic sensibilities, producing a distinctly Iranian reinterpretation. In his *Sharafnama*, Nezami Ganjavi synthesizes this dual inheritance, maintaining the core structure of the Persian Alexander romance (*Iskandarnama*) while recasting Dara as a multi-layered literary construct imbued with symbolic resonance. The

present study adopts a comparative framework to investigate Nezami’s adherence to, deviation from, and re-imagining of earlier historical accounts.

Research Methodology

This research employs a descriptive–analytical framework combined with comparative literary analysis. The primary corpus comprises two categories: (1) Greco-Roman historical sources and their mediations in medieval Islamic and Persian chronicles, notably those of al-Tabari, Bal‘ami, and Dinawari; and (2) Nezami Ganjavi’s *Sharafnama*, regarded as one of the most accomplished epic-poetic recreations of Dara’s narrative. Data collection was conducted through extensive library research, followed by close textual analysis. Comparative assessment focused on narrative architecture, thematic configuration, and strategies of characterization, enabling precise identification of both structural continuities and innovative departures across the two traditions.

Discussion

Analysis shows that Nezami, while substantially loyal to the foundational structure of the Persian narrative tradition, strategically mobilizes poetic imagination to amplify the mythopoeic dimensions of Dara’s character. In the *Sharafnama*, Dara emerges simultaneously as an embodiment of imperial splendor and as a paradigmatic cautionary figure illustrating the inexorable consequences of hubris, disregard for sagacious counsel, and flawed governance. His habitual dismissal of elder statesmen’s advice, his unjust conduct toward the populace, and his reliance on inept retainers are presented as structural causes of his downfall, which are motifs recurrent in both historical and literary sources.

Nezami’s rendering of the meeting between Alexander and the mortally wounded Dara exemplifies his dual approach: the narrative skeleton remains consonant with historical reports, yet the episode is infused with heightened emotional gravitas and a subtext of national sentiment. Furthermore, Nezami deliberately redefines Alexander through a process of cultural assimilation, embedding Iranian ethical and philosophical virtues into the Macedonian conqueror’s persona. As a result, Alexander is transformed into a composite figure synthesizing martial prowess with justice-oriented kingship. This narrative strategy functions as an instrument for reasserting collective historical consciousness, mitigating the symbolic trauma of defeat, and reinforcing the continuity of Iranian cultural prestige.

Conclusion

The comparative examination of Dara's representation in Nezami's *Sharafnama* vis-à-vis historical sources demonstrates the poet's ability to negotiate fidelity to tradition with creative transformation. Dara is depicted both as the apotheosis of Kayanid royal magnificence and as a cautionary emblem of political and moral decline precipitated by arrogance and injustice. Nezami's reworking constitutes not simply a versified chronicle but an ideologically charged, ethically nuanced epic that actively interprets and reshapes historical memory. In this way, the *Sharafnama* stands as a testament to the role of classical Persian literature in sustaining and reimagining the figures of Iran's historical-mythical past within the framework of a continuous cultural identity.

بازخوانی مقایسه‌ای چهره دارا در منابع تاریخی و رویکرد حکیم نظامی گنج‌های

محمد خاکپور^{*۱}

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.
رایانامه: khakpour@tabrizu.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

واژه‌های کلیدی:

دارا،

داریوش سوم،

نظامی،

خمسه نظامی،

منابع تاریخی.

دارا یکی از معروف‌ترین پادشاهان سلسله نیمه تاریخی کیانی به شمار می‌آید که در روایات ایرانی و منابع تاریخی پس از اسلام، شخصیت و سرگذشت او با داریوش سوم هخامنشی یکسان پنداشته شده‌است. برخی تشابهات موجود از جمله همنام بودن پدر داریوش سوم با ویشتاسپ یا گشتاسپ کیانی، حامی زردشت و نیز شکست او از اسکندر مقدونی در این یکسان‌نگاری و آمیختگی تأثیر بسزایی داشت؛ زیرا که روایات ایرانی و منابع تاریخی چنان پنداشته‌اند که این جنگ در واقع نبرد اسکندر با آخرین پادشاه سلسله کیانی؛ یعنی دارا پسر داراب بوده‌است. پرسش اصلی در پژوهش حاضر این است که روایت حکیم نظامی از داستان دارا چه اندازه با اخبار و روایات ایرانی و منابع تاریخی مطابقت دارد و چه مقدار دخل و تصرفاتی در اصل داستان از سوی شاعر صورت گرفته‌است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی، تطبیق و تشریح سرگذشت دارا کیانی و چگونگی اختلاط داستان این پادشاه باستانی و نیمه تاریخی را با داریوش سوم هخامنشی در روایات ایرانی و دیدگاه حکیم نظامی گنج‌های واکاوی می‌کند. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که نظامی در روایت داستان دارا در اغلب موارد به اخبار و روایات ایرانی پایبند است و در مواردی نیز با بهره‌گیری از تخیلات شاعرانه و اندیشه‌ورزی‌های ادبی، تصرفاتی در داستان پدید می‌آورد.

استناد: خاکپور، محمد (۱۴۰۵). بازخوانی مقایسه‌ای چهره دارا در منابع تاریخی و رویکرد حکیم نظامی گنج‌های. پژوهشنامه متون ادبی

در دوره عراقی، ۲۷، ۷۱-۹۴.

ناشر: دانشگاه رازی

حق مؤلف © نویسنده گان.

DOI: 10.22126/ltip.2025.12328.1374

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

دارا نام یکی از پادشاهان سلسله نیمه تاریخی کیانیان است که در اثر یکسان‌نگاری دودمان هخامنشی و سلسله کیانی به مناسبت برخی تشابهات، او داریوش سوم، آخرین پادشاه هخامنشی به شمار آمده است. ایرانیان به‌ویژه مورخان متقدم، بنا به اطلاعاتی که از کیانیان؛ یعنی آخرین دسته سلاطین باستانی داشته، چنین پنداشته‌اند که جنگ اسکندر با آخرین پادشاه این خاندان؛ یعنی دارا پسر دارا رخ داده که در ادبیات پهلوی از او به دارای دارایان یاد شده است (صفا، ۱۳۸۲: ۴۸۳-۴۸۴). علاوه بر این، سرگذشت ویشتاسپ را باید نقطه اصلی و آغازین همه اختلاط‌ها و آمیختگی‌ها دانست، زیرا ایجاد همانندی میان ویشتاسپ کیانی، حامی زردشت و ویشتاسپ، پدر داریوش بزرگ و حاکم ایالت پارت، در این خط و خطاها و یکی شمردن سلسله تاریخی هخامنشی با سلسله نیمه تاریخی کیانی تأثیر به‌سزایی داشته است؛ در حالی که دوره تسلط کیانیان بر مشرق ایران، مقدم بر عهد هخامنشی بوده است و ویشتاسپ هخامنشی و فرزندش داریوش بزرگ، بر خلاف ویشتاسپ کیانی و پسرش سُپنتودات، هیچ اعتقادی به آیین زردشتی نداشتند (همان: ۴۸۳؛ کریستن سن، ۱۳۵۰: ۸ و ۵۲). تا عهد پادشاهی بهمن، هیچ نشانی از خلط و آمیزش سلاطین دو سلسله مزبور، نمی‌توان به دست آورد، اما از بهمن به بعد، مقدمات آن فراهم می‌شود؛ در نتیجه بهمن لقب اردشیر هخامنشی و عنوان دراز دست می‌یابد و داراب کیانی، داریوش اول یا دوم هخامنشی و دارا یا دارای دارایان، داریوش سوم هخامنشی که با شکست او از اسکندر به سادگی دروازه‌های اصلی آسیا و ایران به روی اروپاییان گشوده شد، نامیده می‌شود. گفتنی است محور اصلی آگاهی‌های نویسندگان ایرانی درباره هخامنشیان و داریوش سوم، از رهگذر منابع یونانی و آثار مورخان یونانی و روم باستان از قبیل آریان^۱، کورتیوس^۲، پلوتارک^۳، دیودور^۴، ژوستین^۵، و چند تن دیگر است؛ منابعی که اطلاعات موجود در آن‌ها بدین منظور گرد آمده است تا از اسکندر یک قهرمان ملی از جهان هلنی ترتیب دهند؛ بنابراین، تاریخ‌نگاران رومی همواره به دنبال گزارش اقدامات اسکندر و قهرمانی‌های او هستند و شخصیت داریوش و اقدامات او و ایرانیان در

1. Arrian
2. Curtius
3. Plutarc
4. Diodor
5. Justin

روزگار مصاف به شدت در سایه و حاشیه اقدامات فاتح رومی قرار می‌گیرد. با همه ضعف و فتوری که آثار یاد شده دارند، در نبود منبعی از جانب ایرانیان، باز ارزشمند هستند و اندک اطلاعات بر جا مانده از داریوش، از طریق این منابع و در خلال گزارش فتوحات اسکندر به دست ما رسیده است.

در آثار حکیم نظامی گنجه‌ای به‌ویژه اسکندرنامه نیز می‌توان نشانه‌هایی از آمیختگی سرگذشت دارای کیانی با داریوش سوم هخامنشی را مشاهده کرد. همچنین تأثیر روایات ایرانی مربوط به دارا، در اندیشه و منظومه فکری نظامی در سرایش داستان دارا غیر قابل انکار است و نمی‌توان ساختار و منطق موجود در اسکندرنامه‌ها به‌خصوص نگرش حکیم فردوسی را بر ذهن و ضمیر شاعر نادیده گرفت. این پژوهش ضمن تحلیل زوایای مختلف سرگذشت دارا در منابع تاریخی کهن و متأخر، به تبیین و تفسیر داستان وی در رویکرد حکیم نظامی گنجه‌ای می‌پردازد.

۱-۲. ضرورت، اهمیت و هدف

نظامی به دلیل آفرینش مثنوی‌های شاهکار و ماندگار در گونه‌های مختلف ادبی، ختم و کمال منظومه‌سرایی به نام ایشان و نیز پدید آمدن خیل بی‌شماری از مقلدان آثارش از جایگاه ویژه‌ای در ادب فارسی برخوردار است. به همین سبب به انجام رسیدن هر پژوهشی که بتواند اندکی ما را با زوایا و خیابای مبانی جمال‌شناختی و دیدگاه‌های وی آشنا سازد، بسیار مغتنم و ضروری به نظر می‌رسد. اهتمام برای تدوین این مقاله از سر همین نیت بوده و مخصوصاً که نگارنده در پی آن است تا حدودی آبخورهای اندیشگی شاعر و دخل و تصرفات او را از یک شخصیت تاریخی نشان دهد.

۱-۳. پرسش‌های پژوهش

۱. روایت حکیم نظامی از داستان دارا چه اندازه با اخبار و روایات ایرانی و منابع تاریخی مطابقت دارد؟
۲. تفاوت رویکرد نظامی به داستان دارا، با اخبار و روایات ایرانی چیست؟

۱-۴. پیشینه پژوهش

درباره شخصیت، زندگانی و حکمرانی دارا آثار متعددی در قالب کتاب، مقاله، رساله و پایان‌نامه نوشته شده‌است، اما پیشتر از این هرگز به تحلیل سرگذشت و شخصیت او در روایات ایرانی و رویکرد حکیم نظامی گنجه‌ای پرداخته نشده‌است. با وجود این در نگارش این مقاله، خود را از مراجعه به پژوهش‌های چندی هرچند که کمترین ارتباط با تحقیق حاضر دارند، بی‌نیاز ندیدیم. از جمله کارهای به سرانجام رسیده، می‌توان به این پژوهش‌ها اشاره کرد: حسین فاطمی و همکاران، ۱۳۹۱، در مقاله

«بررسی روایت داستان اسکندر و دارا در دو گزارش ابن مقفع و فردوسی» نشان می‌دهند که روایت فردوسی در هسته اصلی داستان دقیقاً همان روایت ابن مقفع است. نوروز، مهدی، ۱۳۷۶، مقاله «برخی از رمزگشایی‌های نظامی گنج‌های در اسکندرنامه» را به چاپ رسانده‌است. در این مقاله، نویسنده از غرور دارا هم صحبت می‌کند. معصومه زندیه و تیمور المیر، ۱۳۹۹ مقاله «روایت انتقاد طنزآمیز برادری دارا و اسکندر» را منتشر کرده‌اند و در آن برادری دارا و اسکندر را طنز و انتقادی از جانب ایرانیان نسبت به عملکرد ناشایسته حاکمان ایرانی از جمله دارا می‌دانند.

۱-۵. روش پژوهش

این پژوهش از طریق مراجعه به منابع تاریخی و ادبی، تحلیل داده‌ها و بر مبنای استدلال‌ات و براهین علمی، تاریخی و رویکردهای ادبی گردآوری شده‌است. در مجموع این تحقیق را می‌توان از نوع مطالعات توصیفی-تحلیلی دانست.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. داریوش سوم هخامنشی

داریوش سوم هخامنشی که مورخان دوره اسلامی او را با دارا پسر داراب یکی انگاشته‌اند، پسر آرسان پسر اُسْتَن پسر داریوش دوم بود. طبق گزارش ژوستن و کنت گورث، او در ابتدا گدمان نام داشت که پس از نشستن بر تخت پادشاهی، خود را داریوش نامید. برخی از نویسندگان برای تمایز این داریوش از دو داریوش دیگر، او را داریوش گدمان خوانده‌اند. نام مادر او را سی سی گامیس، خواهر آرسان نوشته‌اند که بعدها در عقد ازدواج برادرش آرسان درآمد. قراین نشان می‌دهد که داریوش از آن دسته شاهزادگان سرشناس و بلندپایه‌ای نبود که مورد نظر شاهانه و ملاحظه‌درباریان باشد، زیرا در کشتاری که اردشیر سوم در خانواده سلطنتی به راه انداخت، او بر خلاف خیل کثیری از بزرگان و شاهزادگان از قهر پادشاه در امان ماند. گویا او در آغاز شغل بریدی داشت و رسالت ارسال و ابلاغ احکام شاهنشاهی به ولات و رؤسای لشکری و کشوری، به وی سپرده شده بود. داریوش سپس‌تر به موجب سلحشوری و شجاعتی که در نبرد اردشیر با کادوسی‌ها از خود نشان داد، ضمن دریافت هدایایی بزرگ، از سوی شاه اردشیر، دلیرترین پارسی خوانده شد و در ازای این خدمت، والی سرزمین ارمنستان شد (پیرنیا، ۱۳۶۹: ۱۱۸۸/۲-۱۱۸۹).

درباره به قدرت رسیدن داریوش سوم و پیوند او با خاندان شاهنشاهی، دیدگاه‌های یکسانی وجود

ندارد؛ به‌طوری که مورخان یونانی بر عدم پیوند او با خاندان شاهی تأکید دارند؛ اما پژوهش‌های جدید، او را از نوادگان داریوش دوم به شمار می‌آورند. در منابع تاریخی آمده است، چون فیلیپ، حاکم مقدونیه خود را برای نبرد سرنوشت‌ساز علیه ائتلاف آتن و تهبس تحت فرمانروایی ایران بزرگ آماده می‌کرد، اردشیر سوم در سال ۳۳۸ ق.م به دست باگواس از وزرای خویش به قتل رسید. باگواس در این سال‌ها که عملاً یگه‌تاز عرصه قدرت و سیاست شده بود، آرسس برادر شاه مقتول را بر تخت پادشاهی نشاند و پس از سه سال او را نیز در اوج آشوب‌های برخاسته در مرکز امپراطوری ایران به قتل رساند. سرانجام این وزیر شاه‌نشان، احتمالاً به منظور سرپوش گذاشتن بر اقدامات خائنانه خود و نیز ممانعت از به خطر افتادن امپراطوری، گدمان یا همان داریوش سوم پسر آرسس را که شهریان ارمنستان و یکی از افراد کوچک سلسله هخامنشی بود، بر مسند حکمرانی ایران زمین برگزید. باگواس، چنین می‌پنداشت که با فرمانروایی داریوش، او خود زمام قدرت را در دست خواهد داشت؛ اما خودسری‌های داریوش و عدم تمکین وی از خواجه، وی را بر آن داشت تا داریوش را از سر راه بردارد؛ لیکن خود کشته شد. بدین ترتیب داریوش در اواخر سال ۳۳۶ ق.م زمام امور پادشاهی را به دست گرفت و شوربختانه زمانی صاحب تاج و تخت شد که اسکندر نیز پس از مرگ فیلیپ، پادشاه مقدونیه شده بود. مقدونیه پیشتر از این سال‌ها در نتیجه اصلاحات فیلیپ دوم، قدرت نظامی خود را افزایش داده بود؛ تا جایی که با توسل به راهکارها و تدابیر خردمندانه توانسته بود، نظارت بر یونان و سایر نواحی را به دست آورد (گرشویچ، ۱۳۸۵: ۲۸۰-۲۸۱؛ ایمان‌پور، ۱۳۹۳: ۲/۲-۶). داریوش سوم از بخت بد، زمانی بر تخت شاهی نشست که مثنی از مشاوران نالایق و متملق، سرداران خائن، نبرد آزمایان تن‌آسوده و غرقه در تجمّلات او را از سر ناآگاهی و کوچک شمردن اسکندر به مرکب غرور کاذب نشانند؛ تا جایی که شکست سنگین سپاه پارس از اسکندر در نبرد گرانیکوس نیز نتوانست، شاه را از اسب گردن‌فرازی و خام‌اندیشی فرود آورد.

تازگی شیوه‌های جنگی، تحلیل انگیزه‌های دفاع از سرزمین و به فراموشی سپرده شدن تجربه‌های مقاومت در مقابل مهاجمان و فاصله طولانی ایرانیان از دربار فرسوده داریوش بر خلاف حرکت دوشادوش مبارزان تازه‌نفس مقدونیایی به سرکردگی رهبر خود و دلایل مختلف دیگر، از عوامل اصلی شکست ایرانیان در مقابل سپاه اسکندر بود. برخی از این عوامل در شکست‌های بعدی داریوش، از جمله نبرد ایسوس و جنگ گوگمل نیز تأثیرگذار بودند.

در حوالی شهر ایسوس، دومین نبرد داریوش با اسکندر باز با شکست سنگین و رسواکننده‌ای همراه

بود. طبق روایت مورخان یونانی، سپاهی که داریوش برای جنگ ایسوس تدارک دیده بود، از کثرت و انبوهی زیور و آلات طلایی به قلعه زرین می‌مانست که خود محرک قوی بود برای جوشش شوق و حرص سپاه دشمن در جست‌وجوی پیروزی. جنگ ایسوس و فتح سرزمین‌های وسیعی از امپراطوری، از جمله صور، غزه و مصر و همچنین اسارت خانواده پادشاهی، لطمه بزرگی بر اعتبار شاه بزرگ وارد ساخت و او از سر ناگزیری یک بار دیگر خود را برای یک رویارویی بزرگ با فاتح جوان مقدونی در گوگمل (نزدیک شهر اریل) آماده کرد.

نبرد سرنوشت‌ساز گوگمل در سال ۳۳۱ ق.م آغاز شد و پس از حمله اسکندر به قلب سپاه ایران و نیروهای محافظ داریوش، شاه بار دیگر پا به فرار گذاشت و به طرف سرزمین ماد عزیمت کرد. شاه هخامنشی با بسوس و تنی چند از بزرگان پارس به ولایت باختر عزیمت کرد؛ اما به اسارت بسوس و تبرّس، فرمانده سواره‌نظام خود درآمد. اسکندر به محض آگاهی از این موضوع به تعقیب آنان پرداخت؛ اما خائنان طمع‌کار و ریاست‌طلب، پیش از رسیدن اسکندر شاه را در حوالی دامغان به قصد کشتن مجروح کردند و خود به سوی باختر گریختند. اسکندر زمانی به بالین داریوش رسید که او از آن زخم‌ها مرده بود؛ مرگ آخرین پادشاه هخامنشی در سال ۳۳۰ ق.م اتفاق افتاد. مورخان عهد قدیم، داریوش را شاه نیک‌نفس نوشته‌اند که می‌خواست از طریق اصلاحات، نظم و سامانی به امور آشفته امپراطوری ایران بخشد؛ اما ظهور اسکندر دیگر مجالی برای او باقی نگذاشت (پیرنیا، ۱۳۶۹: ۲/۱۲۲۳-۱۴۴۹؛ گیرشمن، ۱۳۷۲: ۲۳۸-۲۴۶؛ رجبی، ۱۳۸۱: ۳/۱۲۳-۱۴۵؛ زرین کوب، ۱۳۶۸: ۲۰۱-۲۱۷؛ گرشویج، ۱۳۸۵: ۲۸۷-۳۱۴).

۲-۲. دارا در روایات ایرانی

گفتیم که در روایت ایرانی در اثر اختلاطی که درباره پادشاهان سلسله کیانی و هخامنشی رخ داده است، داریوش سوم هخامنشی و دارا پسر داراب همسان دانسته شده‌اند. در نتیجه بخشی از داستان زندگی داریوش سوم به شکل سایه‌روشنی در گزارش‌های ایرانی انعکاس یافته است. در روایت‌های ایرانی نام دارا بدین شکل آمده است: دارا پسر داراب (طبری، ۱۳۶۲: ۲/۴۸۸)؛ داراء‌الاصغر فرزند داراء‌الاکبر (بلعمی، ۱۳۵۴: ۲/۶۹۳)؛ دارا بن دارا (دارای صغیر) همان که شهر دارا در سرزمین نصیبین بنیاد نهاد (مقدسی، ۱۳۷۴: مجلد ۱-۳/۵۰۸)؛ دارا پور دارا، همان دارای کهتر که در بهار جوانی به حکومت رسید (ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲: ۲۳۵)؛ دارا بن دارا پدر اشک که اشکانیان از او هستند

(مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۳۲)؛ دارا پسر دارا معروف به داریوش که با اسکندر جنگ کرد (دینوری، ۱۳۷۱: ۵۳) و دارا بن دارا بن اردشیر یا دارای دارایان (طرسوسی، ۱۳۴۴: ۱/ ۴۴۱). درباره ویژگی‌های صوری و معنوی او گفته‌اند که او جوانی زیباروی و مغرور بود و چون بر تخت سلطنت نشست، تندی و ستم و طغیان را پیش گرفت. ساخت شهرهای دارا در حدود جزیره نصیبین، داراآباد یا دارانوا، نوشاد و همدان را از جمله نوآوری‌ها و کارهای عمرانی او دانسته‌اند. افزون‌براین‌ها ساخت آتشکده جره در شهر شاپور فارس را هم به او منسوب می‌دارند. در روایات ایرانی، مدت حکومت دارا با اختلاف آمده است؛ اما بسیاری از مآخذ عهد اسلامی آن را چهارده سال نوشته‌اند (صدیقیان و میرعابدینی، ۱۳۸۶: ۲/ ذیل واژه).

۲-۳. گزارش منابع تاریخی از ناکامی دارا در مقابل اسکندر

غالب منابع دوره اسلامی از جنگ دارا با اسکندر به دلیل سرکشی و عصیان فاتح رومی و امتناع از پرداخت باج سالانه به دربار ایران مطابق سنت دیرین، سخن رانده‌اند. همچنین نویسندگان عهد اسلامی به اتفاق، درباره دلایل اختلافات دو پادشاه و مکاتبات آنان قبل از شروع جنگ، داستانی ساخته و پرداخته و این جمله معروف اسکندر، ماکیان‌ی که تخم زرین می‌نهادند، مرده‌اند، نخستین نشانه گردن-فرازی او در مقابل دارا بود. دارا با نوشتن نامه‌ای به اسکندر از او خواست با وفاداری به عهد پدران خویش، خراج سالانه را به پادشاهی ایران بپردازد؛ اما چون اسکندر زیر بار خراج نرفت، این بار دارا، گوی و چوگان به همراه پیمانه کنجد فرستاد؛ بدین معنا که می‌خواست بگوید، تو باید به سبب کودکی به گوی و چوگان پردازی و سیاست‌پیشگی از تو برنیاید و تمرّد و جبهه‌گیری تو در برابر سپاهیان من که تعداد آن از دانه‌های کنجد نیز افزون‌تر است، سرانجام خوشایندی نخواهد داشت (ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲: ۲۳۴-۲۳۵). اسکندر هرگز از موضع اصلی خویش عدول نکرد و ضمن نوشتن جواب دارا، کیسه خردل به او فرستاد. در فحوای پیغام او، اشاره شده بود که تو دنیا را همچون گویی در چوگان من نهادی و بدان! هر چند که تعداد سپاه رومی به عدد لشکر ایرانی نمی‌رسد، باید از تندی و تلخی و قوّت آنان که همچون خردل هستند، سخت ترسید.

سرانجام پیغام‌های آتشین و آمیخته با ارباب و تهدید طرفین به جنگ یک‌ساله یا کمی طولانی‌تر منجر شد. ابوریحان بیرونی (۱۳۵۲: ۶۰) بر خلاف آرای عموم نویسندگان اسلامی، انگیزه جنگ اسکندر با دارا را، خون‌خواهی از بخت‌النصر و اهل بابل در کارهایی دانسته که در شام مرتکب شده

بودند. طرسوسی (۱۳۴۴: ۱/ ۴۵۰) دلیل حمله اسکندر به ایران را در عدم قبول برادری ایشان از جانب دارا و نسبت ناروا دادن شاه ایران به وی و مادرش دانسته است. در هر حال جنگ اسکندر و دارا، هر انگیزه‌ای که داشت، آغاز شد و دارا به محض آگاهی از حرکت اسکندر، زنان و فرزندان و گنجینه‌های خویش را در همدان نهاد و خود، ساخته و فارغ‌بال به جنگ سردار رومی شتافت. با طولانی شدن جنگ و چندین شکست سپاه ایرانی، دارا اسکندر را به صلح و آشتی فراخواند؛ اما او از پذیرش آن امتناع کرد و در پایان نیز دو تن از نزدیکان یا وزرای او را به قتل شاه ایران برانگیخت. آن دو سرهنگ در فرصتی که دست داد، بر دارا زخم‌های کاری زدند و به لشکرگاه دشمن گریختند؛ تا جایی که اسکندر هرگز باور نداشت چنین وعده‌ای به سرانجام رسد. حتی چون آن دو، کشتن دارا را یک روز به عقب انداختند، اسکندر از ترس شکست، برای صلح و بازگشت به سرزمین خویش مصمم شده بود. در منابع ایرانی و اسلامی نام این دو سرهنگ دارا با اختلاف آمده و مشهورترین قول این است که آنان ماهیار و جانوسیار نام داشتند (بی‌نا، ۱۳۱۸: ۵۵ و ۹۳). پیشتر از این در مرگ داریوش گفتیم که در روایات مورخان یونانی آن شاه‌کشان خائن، بسوس والی باختر و بُرژتس فرمانده سواره-نظام بودند (پیرنیا، ج ۲، ۱۴۴۲: ۱۳۶۹)؛ بعید نیست در این مورد نیز خبط و خطایی صورت گرفته و احتمالاً ماهیار و جانوسیار در برابر نام نزدیکان داریوش آمده است.

در روایت ایرانی، پس از قتل دارا از آمدن اسکندر به بالین وی و از ملاطفت و مهربانی برادرانه آن دو به همدیگر سخن گفته شده است. علاوه بر این گزارش شده که دارا در واپسین لحظات عمر، به اسکندر وصیت کرد، داد وی را از قاتلان و خائنان بستاند و فرومایگان را بر آزادگان ایرانی نگمارد و همچنین دخترش، روشنک را به عقد خویش درآورد (طبری، ۱۳۶۲: ۲/ ۴۱۹؛ بلعمی، ۱۳۵۴: ۲/ ۶۹۸؛ مقدسی، ۱۳۷۴: مجلد ۱-۳/ ۵۰۸؛ فردوسی، ۱۳۷۵: ۵/ ۵۵۸-۵۶۰؛ ثعالی مرغنی، ۱۳۷۲: ۲۳۷-۲۳۸؛ بی‌نا، ۱۳۱۸: ۵۶؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۵۸؛ طرسوسی، ۱۳۴۴: ۱/ ۴۶۳).

۲-۴. دارا در رویکرد حکیم نظامی

نظامی در مثنوی‌های خسرو و شیرین، هفت‌پیکر و اسکندرنامه از دارا نام برده و سرگذشت این پادشاه بزرگ و با شکوه در بخش نخستین منظومه اسکندرنامه؛ یعنی شرفنامه به تفصیل آمده است. نظامی نیز مطابق سنت تاریخ‌نگاری روم باستان که در گزارش فتوحات اسکندر به سایه‌روشنی از زندگانی و اوضاع پادشاهی و سرانجام داریوش اکفا می‌کند، به‌طور مستقیم و مستقل، از آغاز و

فرجام دارا هیچ سخنی به میان نمی‌آورد؛ بلکه در خلال شرح و گزارش سرگذشت اسکندر و فتوحات شتابناک و حیرت‌انگیز او، صرفاً به روایت جنگ او با اسکندر می‌پردازد. علاوه بر این منطق و ساختار اسکندرنامه‌ها به‌ویژه شاهنامه فردوسی نیز در این میان مؤثر بوده است. البته معلوم است که انگیزه خلق یک قهرمان اسطوره‌ای از اسکندر، بزرگ‌نمایی‌ها و نگاه‌های محدود و تک‌ساحتی موجود در منابع یاد شده، موجب شده است تا دارا در حاشیه فاتح یونانی قرار بگیرد؛ در نتیجه اسکندرنامه نظامی نیز مانند خیل بی‌شماری از اسکندرنامه‌ها نمی‌تواند خود را از تأثیر چنین اندیشه‌ای دور بدارد. اختلاط سرگذشت دارای کیانی با داریوش هخامنشی، یکی از نکات مهمی است که همانند غالب اسکندرنامه‌ها و منابع تاریخی عهد اسلامی، در اسکندرنامه نظامی نیز بازتاب دارد؛ در این اثر، از میان موضوعات متعدّد، جنگ دارا با اسکندر و کشته شدن او و انقراض سلسله کیانی به دست اسکندر، بهتر از هر نشانه و وجه تشابهی این آمیختگی را نشان می‌دهد. گفتنی است در آثار نظامی به دارا و سرگذشت او، به شرح ذیل پرداخته شده است:

۲-۴-۱. دارا رمزی از شکوه و شوکت شاهانه

گاهی شاعر منظومه پرداز گنج‌ای، دارا را رمزی از شکوه و شوکت شاهانه می‌داند؛ در نتیجه او هر گاه می‌خواهد اعمال و شخصیت شکوهمند و اعجاب‌آور فردی را بیان کند، به یاد دارا و فرّ و فروغ افسانه‌ای و افسونگر او می‌افتد و وی را مشبّه به آن فرد بزرگ و با احتشام قرار می‌دهد. افزون بر این، یاد پدیده مرگ و ناتوانی و ناگزیری بشر در کارزار بازی‌ها و نامهربانی‌های روزگار نیز، تداعی‌بخش نام دارا و دیگر بزرگانی می‌شود که رمزی از حشمت و جلال محسوب می‌شوند؛ اما در این عرصه مطابق گفته شاعر، کاری جز تسلیم و تمکین از آنان ساخته نیست. آنچه گفته شد در ابیات زیر از مثنوی‌های خسرو و شیرین و هفت‌پیکر به وضوح دیده می‌شود:

سکندر موکی دارا سواری ز دارا و سکندر یادگاری (۲۲/۱)
چون آمد وقت خوان دارای عالم ز موبد خواست رسم باج و برسم (۲۹/۹)
فروخوان قصّه دارا و جمشید که با هر یک چه بازی کرد خورشید (۸۹/۲۸)
جاه جمشید، خوار چون کردند سرِ دارا به دار چون کردند (۴۰/۳۵)^۱

۱. ابیات مورد استناد در این مقاله بر اساس نسخه چاپی ثرویان است؛ بنابراین عدد اول در داخل پاراتز بر شماره بیت و عدد دوم بعد از علامت اعشار بر شماره بند در آن نسخه دلالت دارد.

۲-۴-۲. انتساب افراد نژاده و با اصالت به دارا

در برخی منظومه‌های نظامی، صحبت بر سر اصالت و گوهر فردی است که استحقاق تاج‌داری و صلاحیت فرمانروایی و اداره امور ملک و رعیت دارد. شاعر در چنین موضعی برای اینکه بتواند این اهلیت و شایستگی را بهتر بنماید، سلسله نسب خاندان او را به دارا می‌رساند که البته چنین ادعایی به لحاظ تاریخی ممکن است، محل تردید باشد؛ مثلاً در بند نوزده منظومه هفت‌پیکر (جواب دادن شاه بهرام‌گور ایرانیان را) می‌بینیم، بهرام‌گور با دادن پاسخ به نامه ایرانیان خود را شایسته تصاحب تاج و تخت پدران خویش می‌داند که در غیاب او به خسرو نامی سپرده شده است. در مجلس بزرگان و در حضور بهرام‌گور، پیرترموبدی پس از شنیدن پاسخ‌های مستدل و راستین بهرام به نیابت از بزرگان، او را به سبب خردبخشی و خردمندی، شایسته خداوندی می‌داند و از نسل و نژاد شاهانه وی سخن می‌گوید؛ اما مؤبد به رغم همه شایستگی‌های بهرام و اصالت خاندان وی، تعهد و وفاداری به عهد بسته با خسرو را سداً راه می‌داند و اعلام می‌دارد که ما را حجتی بهتر و استواری بایسته است تا از عهده آن عهد برون آییم:

تاج‌داری سزای گوهر توس	تاج با ماست لیک بر سر توس
تخمه بهمنی و دارایی	از تو می‌باید آشکارایی
ملک با توبه اختیاری نیست	در جهان جز تو تاج‌داری نیست
مؤبدان گرنوند و گر کهن‌اند	همه از یک زبان درین سخن‌اند
لیک ما بندگان درین بندیم	که گرفتار عهد و سوگندیم

(۴۳-۱۹/۵۰)

باز در بند بیست و هفت کتاب هفت‌پیکر (لشکر کشیدن خاقان چین و ظفر یافتن بهرام‌گور) گوهر و نسل یکی از بزرگان دربار به شاه دارا نسبت داده شده است. او کسی نیست جز پیری بزرگ، قوی‌رای، تمام‌اندیش و آشنا به آیین رتق و فتق امور به نام نرسی که لقب برادر بهرام دارد و شاه را هم رفیق است و هم دستور:

نسلش از نسل شاه دارا بود	وین نه پنهان که آشکارا بود
شاه ازو یک زمان نبودی دور	شاه را هم رفیق و هم دستور

(۶-۲۷/۷)

مطابق بند بیست و شش مثنوی شرفنامه، دارا پیش از صف‌آرایی در برابر اسکندر، نامه‌ای سراپا

آمیخته به تهدید و تحقیر برای او می‌نویسد. او در این نامه نیز ضمن سرزنش اسکندر و فراخواندن وی برای وفاداری به سنت‌های پیشین و تسلیم و مدارا، مقام خاندان نژاده و جایگاه والای نیاکان خود را به رخ اسکندر می‌کشد:

گر اسفندیار از جهان رخت برد	نَسَب‌نامه من به بهمن سپرد
و گر بهمن از پادشاهی گذشت	جهان پادشاهی به من بازگشت
به من می‌رسد بازوی بهمنی	که اسفندیارم به رویین تنی
نژاده منم دیگران زبردست	نژاد کیان را کی آری شکست
در اندازه من غلط بوده‌ای	تو بازوی بهمن نیموده‌ای

(۵۳-۵۸/۲۶)

۲-۴-۳. نکوهش درشت‌خویی و غرور دارا

بیدادگری دارا، غرور و درشتی سرشتی او از جمله مواردی است که در منظومه فکری نظامی از دید انتقادی او در پرده نمانده است؛ تا جایی که شاعر یکی از دلایل اصلی ناکامی او از اسکندر و برخاستن دشمنان خانگی را همان خصلت‌های مذموم وی می‌داند. در مثنوی شرفنامه و در بندهای بیست و یک (ابیات ۹۳-۹۸)، بیست و چهار (۵۲-۵۵)، بیست و هشت (۱۰۲-۱۰۶) و سی (۱۷۵-۱۹۵)، دارا به سبب برخی از صفات زشت و اقدامات ناخوشایند و دشمن‌تراشی چون بیدادمنشی، آزرده رعیّت، شکستن گران‌مایگان و گماشتن فرومایگان بر پاک‌گوهران، سخت‌مورد نکوهش نظامی زاهد و حکیم قرار می‌گیرد. ابیات زیر از منظومه شرفنامه که بخشی از گفت‌وگوی طولانی بزرگان و سران اسکندر با او در موضوع پرهیز از باج‌گزاری به داراست، از بدخلقی و بیداد دارا پرده برمی‌دارد:

شناسندگان سرانجام کار	دعا تازه کردند بر شهریار
تو دین‌پروری، خصم کین‌پرورست	فرشته دگر، اهرمن دیگرست
تو با دادی او هست بیدادگر	تو میزان زور او ترازوی زر
تو بیداری او بیخودی می‌کند	تو نیکی کنی او بدی می‌کند
بد آن بد که از جمله شهر و سپاه	ز نیکان ندارد کسی نیکخواه

(شرفنامه: ۸۰-۹۷/۲۱)

اغلب مورّخان دوره اسلامی نظیر طبری (۱۳۶۲، ج ۲: ۴۸۸)، بلعمی (۱۳۵۴، ج ۲: ۶۹۶) و دینوری (۱۳۷۱: ۵۳-۵۴) دارا را پادشاهی سنگ‌دل و متکبر توصیف کرده‌اند و شکست او را نتیجه این گونه

اعمال نابخردانه او دانسته‌اند. نظامی نیز همانند منابع عهد اسلامی در بند سی‌ام منظومه شرفنامه، این حقیقت تلخ را به بهترین و گویاترین زبان و بیان برای ما یادآور می‌شود که دروغا و دردا، شکست ایرانیان و بر باد رفتن فخر و شکوه دیرینه، به دست خویشتن و با قهر و استیلای دشمن خانگی بوده است. در سگالش و رای زدن اسکندر با بزرگان ایرانی پس از مرگ دارا، آه برآمده از نهاد ایرانی به موجب لجاجت‌ها و سخت‌گیری‌های پادشاه رعیت‌شکن و جوراندیش، زمام از کف صبر و تمکین می‌رباید:

تظلم کنان رفت از این مرز و بوم	مروت به یونان و مردی به روم
نمانده درین ملک بخشایشی	نه در شهر و در شهری آسایشی
خراشیده از کینه‌ها سینه‌ها	شده عصمت از قفل گنجینه‌ها
خرابی در آمد به هر پیشه‌ای	بتر زین کجا باشد اندیشه‌ای

(۱۷۹-۳۰/۱۸۸)

۲-۴-۴. جنگ دارا با اسکندر

آخرین و مفصل‌ترین رویکرد نظامی به دارا را در گزارش کارنامه اسکندری و جنگ او با این پادشاه ایرانی می‌بینیم. این داستان در مثنوی شرفنامه داستان‌سرای گنجی، همخوانی زیادی با گزارش مورخان عهد اسلامی و شاهنامه فردوسی دارد، هر چند که کاستن و افزون برخی رخدادها و تغییر نام کسان و جاها و... به ایجاد اختلافات جزئی نیز منجر شده است. برای اثبات این گفته بهتر است، در شاهنامه به بخش روی کار آمدن اسکندر و مشورت او با وزیرش ارسطاطالیس، درباره نامه دارا مبنی بر پایبندی شاه جوان بر عهد پیشین و فرستادن باج به سنت دیرین، تأملی داشته باشیم. از همین جا تمرّد و عصیان اسکندر آغاز می‌شود و نهایتاً به مرگ دارا و شکست ایرانیان می‌انجامد.

چنان بد که روزی فرستاده‌یی	سخن گوی و روشن دل آزاده‌ای
ز نزدیک دارا بیامد به روم	کجا باژ خواهد از آبادبوم
بدو گفت: رو پیش دارا بگوی	که از باژ ما شد کنون رنگ و بوی
که مرعی که زرین همی خایه کرد	بمرد و سر باژ بی‌مایه کرد

(خالقی مطلق، ۱۳۷۵، ج ۵: ۵۳۲)

داستان جنگ اسکندر با دارا در ده بند از مثنوی شرفنامه (۲۱-۳۰) روایت شده است و نظامی دلیل اصلی ازسرگیری جنگ ایران و یونان را آتش حقد و حسدی می‌داند که در دل دارا پس از پیروزی

اسکندر بر زنگیان و گشایش مصر شعله‌ور شد. با این توضیح که اسکندر پیروزیست به دنبال این پیروزی، هدایای بی‌وزن و سنگی را از تاراج زنگ به هر سو می‌فرستد و در این میان به ایران بیش از دیگر سرزمین‌ها طرایف و ظرایف، جواهر گران‌مایه، دیبا و طیب، طبق‌های زرین، صندوق‌های عنبر و خروارهای مشک، کنیزان چابک و غلامان چست، و تخت‌های مکمل و طوق و تاج‌های به گوهر آموده هدیه می‌دهد؛ اما عنان حسد بر دارا تیزتر می‌گردد و او به رغم پذیرش گنجینه‌های بی‌قیاس به جای سپاس از اسکندر بر قاصد او می‌شکوهد و بدین ترتیب در کین‌های پوشیده را می‌گشاید:

شکوهید دارا ز نرلی چنان حسد را برو تیزتر شد عنان
پذیرفت گنجینه بی‌قیاس پذیرفته را نآمد از وی سپاس
نه بر جای خود پاسخی ساز کرد در کین پوشیده را باز کرد
(همان: ۶۶-۶۸/۲۰)

۲-۴-۱. سرتافتن اسکندر از دارا

براساس منظومه شرفنامه، قاصد روم نیز شکوهیدن دارا و پاسخ سرسری او را بر رای اسکندری نمی‌پوشاند و این چنین وی از کار دارا آزرده می‌شود و کینه و دل‌شکستگی خود را از جانب او در دل نهان می‌دارد. اسکندر که از نصرت مصر و تاراج زنگ، آب و رنگی به چهره درآورده بود، شکست دارا و گرفتن خراج از خراسان را بر خود آسان می‌گیرد و آنچه را که از نخست با نام باج و خراج به دارا می‌داد، نمی‌دهد و هر آنچه را که پیشتر داده بود، درصدد بازپس گرفتن آن برمی‌آید. بدین ترتیب او مردانگی و استواری ایرانیان را در نظر خویش سست می‌شمارد و برای گرفتن ایران، کمر خویش را چست می‌بندد. اسکندر براساس تفألی هم که در شکارگاه از مشاهده کبک غالب و مغلوب می‌زند، چیرگی خویش را بر دارا قطعی و حتمی می‌داند، در نتیجه عزم خود را برای ترمذ از دارا و لشکرکشی به ایران قوی‌تر می‌سازد. شنیدن آواز پیروزی بر دارا از طاق مقرنس و گردون شکوه خارا کوهی در آن حوالی، انگیزه وی را برای امتناع از دادن خراج به دارا و مصاف با وی دو چندان می‌کند:

که چون من به نیروی گیتی پناه به گردون گردان رسانم کلاه
گزیت رباخوارگان چون دهم به خود بر، چنین خواری چون نهم
به دارا چرا داد باید خراج کزو کم ندارم نه گوهر نه تاج
گر او تاج دارد مرا تیغ هست چو تیغ بود تاجم آید به دست
(همان: ۶۸-۷۱/۲۱)

اسکندر در انجمنی که با بزرگان درباره جنگ با دارا به رای زنی پرداخت، کوشید با متانت و بردباری، از هرگونه پیش دستی برای جنگ پرهیز نماید. چون مدتی خراج یونانیان به دربار ایران به تأخیر انجامید، فرستاده آزاده، روشن دل و سخن گویی از سوی دارا به نزد اسکندر فرستاده شد. هدف از فرستادن رسول این بود که بازجستی از عدم پرداخت خراج از گوهر و طوق و تاج بر حسب سنت نیاکان به میان آید و همچنین معلوم گردد دلیل سرتافتن اسکندر از دارا و زبون پنداشتن وی چیست. علاوه بر این به رسول گفته شده بود که شاه، رسم دیرینه را به کار بندد و با ترک سرکشی، خود را از گزند دارا مصون بدارد. اسکندر با شنیدن پیغام رسول از گرمی خشم چنان برافروخت که از آتش دل زبانش سوخت و به سبب آشفتگی زبان از گرمای خشم، سخن های ناگفتنی زیادی بر زبان آورد. از جمله او با بانگ زدن بر پیام آور دارا یادآور شد که به شاه بگوید از تند شیر غارت ستادن کار آسانی نیست و گذشته از آن، زمانه دگرگونه آیینی نهاده است، مخصوصاً آن مرغی که در یونان برای ایران خایه می نهاد، مرده است. همچنین گفت، برای شاه آن بهتر است که به گردن کشی دم نزند و با او تنها به شمشیر سخن گوید و بس! و در ادامه تأکید کرد که بر دارا واجب است با سازوبرگ های بی شماری که دارد، اسکندر را در گوشه ای به حال خویش رها نماید و کاری نکند تا مهر و آزر را به یک سو نهد و کینه گرم را به جوش آورد:

زمانه دگرگونه آیین نهاد	شد آن مرغ کاو خایه زرین نهاد
به گردن کشی بر میاور نفس	به شمشیر با من سخن گوی و بس
ترا آن کفایت که شمشیر من	نیارد سر تخت تو زیر من
تو با آنکه داری چنان توشه ای	رها کن مرا در چنین گوشه ای

(همان: ۴۷-۵۳/۲۳)

۲-۴-۲. رفت و آمد قاصدان و نامه نگاری های ایرانیان و رومیان

فرستاده ایرانی، داغ بر دل کشان و شتابان چون برق به نزد دارا برگشت و پیغام های درشت اسکندر را از سر تا بن با شاه فروگفت. دارا چون جواب اسکندر شنید، آه سرد و دل خراشی را برکشید و گفت: شگفتا از جرأت بی سگه ای که خود را با دارا هم سگه بیندارد. سپس قاصدی را با گوی و چوگان و پیمانه بی شماری از کنجد به درگاه روم فرستاد و به رسول گفت تا به اسکندر بگوید که مراد از گوی و چوگان آن است که چون تو کودک هستی نه مرد رزم و سیاست، پس باید مثل کودکان به بازی با گوی و چوگان پردازی. گذشته از این لازم است شاه بداند در صورت ارتکاب به جنگ، سپاه

بی‌شماری را که تعداد آن از دانه‌های کنجد هم افزون‌تر است، به جنگ وی روانه می‌کند:

یکی گوی و چوگان به قاصد سپرد	قفیزی پر از کنجد ناشمرد
در آموختش راز آن پیشکش	بدان تعیبه شد دل شاه خوش
چو آورد و پیش سکندر نهاد	به پیغام دارا زبان برگشاد
ز چوگان و گوی اندر آمد نخست	که طفلی تو بازی بدین کن درست
همان کنجد ناشمرد فشانند	کزین بیش خواهم سپه بر تو راند

(همان: ۷۶-۲۳/۹۰)

اسکندر هوشمند هدایای دارا را به فال نیک گرفت و در پاسخ نوشت: من با چوگان قوتِ خویش، گوی مُلک و زمین را از زمام اختیار تو بیرون می‌کنم و سپاهیانم در آنی لشکریان بی‌شمار تو را از زمین برمی‌دارند؛ به همان سرعت و شتابی که مرغان، خرمنی از کنجد را ناپدید می‌سازند. او در پایان، پیمانه‌سپندانِ خرد در مقابل کنجد به قاصد سپرد که بدین معنا بود، لشکر وی به تلخی و تیزی سپند، دمار از دارا و سپاه او برمی‌آورند. به دنبال پاسخ‌های گلوگیر و زهرآگین اسکندر، دارا برای داوری و جنگ با او از ایران، چین، خوارزم، غزنین و غور یاری خواست و در اندک‌زمانی نه‌صد هزار سواران جنگی چابک‌رکاب به دور او گرد آمدند و برای فتح روم و جنگ با اسکندر به سرزمین ارمن شتافتند. اسکندر نیز شش‌صد هزار مرد از دلیران مفردسوار را از مصر، افرنجه، روم و روس برای مقابله با لشکر دارا آماده ساخت و پس از رای‌زنی با پیران جهان‌دیده‌بیدار هوش، مصمم شد آتش کینه را برافروزد و پای را برای افکندن خصم، دلیرانه بیفشارد.

۲-۴-۳. بی‌اعتنایی دارا به اندرز بزرگان و خیرخواهان

در مثنوی شرفنامه می‌خوانیم که آمد و شد رسولان و نامه‌نگاری‌های ایرانیان و رومیان نتوانست مانع از شعله‌ور شدن آتش جنگ گردد، زیرا شاه روم نیز با سری افراخته به پرخاش و ساخته و آراسته به آلات داوری و رزم از در کارزار وارد شد. از آنجا که بیداد دارا دمار از خلق برآورده بود، در همه مرزها و بوم‌ها مردم به یکبارگی از شنیدن خبر خروج اسکندر، به جشن و شادمانی پرداختند و با ترک داراپرستی و شاه‌دوستی، دل را به دوستی سردار رومی آراستند:

که چون شاه روم آمد آراسته	همش تیغ در دست و هم خواسته
جهان را بدین مژده نوروز بود	که بیداد دارا جهان‌سوز بود
ازو بوم و کشور به یکبارگی	ستوه آمدند از ستمکاری

ز دارا پرستی منش خاسته به مهر سکندر بیاراسته

(همان: ۱۳-۲۵/۱۸)

دارا نیز به دنبال آگاهی از عزیمت اسکندر برای نبرد، درباره چگونگی از پا درآوردن خصم، با پیران روشن دل رایزن، انجمنی برآراست. ایرانیان به موجب سرکشی و تندی دارا و آگاهی از خودکامگی وی، با سکوت قهری، عدم غم خواری و همراهی خود را با او نشان دادند. در این میان فریبرز نامی از تخمه زنگه شاوران که از احوال پیشینه آگاه بود به وی متذکر شد باید با حفظ متانت و توسل به نیرنگ و درایت، ضمن برانگیختن اسکندر به فرمان برداری، وی را به فرمانروایی روم قانع و خشنود ساخت. اگر چنین تدبیری در میان نباشد، مطابق پیشبینی کیخسرو، با خروج گردن کشی از روم، اختر ایرانیان از بالا به زیر فرود می آید و همه ملوک ایران و تخت کیان نشستگاه او می گردد. شاه از پند آن پیر خردمند و پالوده مغز، از کار دشوار و پای لغز خویش هراسان شد؛ لیکن آتش خشم او را بر آن داشت تا آشتی با اسکندر را دون شأن خویش بپندارد:

شد از گفته رایزن خشمناک	بیچید چون مار بر روی خاک
گره برزد ابروی پیوسته را	گشاد از گره خشم سربسته را
نمایی به من مردی اهل روم	ره کوه آتش برآری به موم
ز رومی کجا خیزد آن دست زور	که کشتی برون راند از آب شور
بشوراند اورنگ خورشید را	تمنا کند جای جمشید را
به تاراج ایران برآرد علم	برد تخت کیخسرو و جام جم
سگ کیست روباه نازورمند	که شیر ژیان را رساند گزند
توای مغز پوسیده سالخورد	ز گستاخی خسروان باز گرد
چو زین گونه تندی بسی کرد شاه	پشیمان شد آن پیر و شد عذرخواه

(۶۳-۲۵/۱۲۶)

۲-۴-۴. دیاروی ایرانیان و رومیان در زمین جزیره

حکیم نظامی در مثنوی شرفنامه می گوید: دارای جوشیده مغز از سخن های نغز پیر، نرم دل نشد و در آن تندی و آتش افروختن، از دیوان دبیری طلب کرد و نامه تند و عتاب آمیز و آمیخته با تفاخر به اسکندر نوشت. چون نامه دارا بر اسکندر خوانده شد، او نیز شتابان دبیر را فرمود تا جوابی سزای آن نوشته شود؛ به گونه ای که مغز دارا پس از خواندن آن از گرمی خشم به جوش آمد. برای دارا دیگر

امیدی بر طاعت اسکندر و روی تافتن از نبرد باقی نماند؛ به همین دلیل لشکر گران و باشکوهی را برای مصاف با اسکندر به راه انداخت. زمانه در کین را گشاد و دو لشکر در زمین جزیره (موصل) رویاروی هم قرار گرفتند. آمدن زمین جزیره یا موصل در شعر نظامی و برخی منابع تاریخی عصر اسلامی، می‌تواند یکی از نشانه‌های اختلاط سرگذشت دارای کیانی و داریوش هخامنشی باشد؛ به دلیل آنکه جنگ در ناحیه موصل با هیچ نبرد دیگری جز جنگ گوگمل نمی‌تواند همخوانی داشته باشد. مطابق گزارش منابع تاریخی ایران عصر جدید که خاستگاه آن‌ها اغلب به منابع تاریخی روم باستان برمی‌گردد، جنگ آخرین و سرنوشت‌ساز داریوش هخامنشی، موسوم به جنگ گوگمل در غرب اربیل و شمال شرقی موصل بوده است که به فرار داریوش به سرزمین ماد و قتل او در نواحی باختر به دست دو تن از نزدیکان او منجر شد. به احتمال زیاد مورخان عهد اسلامی و مؤلفان اسکندرنامه‌ها، هر توجیهی که داشتند، این بخش از داستان داریوش را گرفته و آن را به دارا منتسب ساخته‌اند:

رسیدند لشکر به لشکر فراز زمانه در کینه بگشاد باز
زمین جزیره که آن موصل است خوش آرامگاه‌ست و خوش منزل است
مصاف دو خسرو در آن مرز بود کز آشوبشان کوه بالرز بود
(همان: ۹۱-۲۷/۹۳)

طبق گزارش نظامی در مثنوی شرفنامه، سپاه ایرانی و رومی در جای جنگ‌ها مقابل هم صف‌آرایی کردند و هر یک در پیش‌دستی درنگ نمودند تا شاید صلحی در میان پدید آید؛ اما چون از جوانی و گردن‌کشی، آن جانب آبی و این سو آتشی بود، بردباری ثمری به بار نیاورد تا سرانجام دل‌های کینه‌ور بر کینه تیزتر شد. رومی و ایرانی چون مور و ملخ تاختن آغاز کردند و با شمشیر پولادین و تیر خدنگ گذرگاه‌ها را بر هم تنگ ساختند و در گرما گرم نبرد، پیل‌افکنی چون آهرمن، زخمی بر تن اسکندر وارد ساخت که سرو جوان از آن زخم لرزیدن گرفت. خفتان و زره اسکندر دریده و پاره شد و به مویی تن وی از گزند رست و در پایان، با تیغ از بدخواه سر افکند. دو لشکر پس از یک روز نبرد سخت، عاقبت از خصومت به ستوه آمدند و آمدن شب بهانه‌ای شد تا هر دو طرف به آرامگاه خویش برگردند تا ببینند فردا از گنبد تیز چه بر سر خواهد گذشت. دیگر روز سپاه از دوسو صف برآراستند و آسمان با شمشیرهای پولادین و کمان‌های چرمین، روزبازی بسیاری را نمایان ساخت. دو لشکر حق جنگ را به نیکویی ادا کردند تا حدی که غوغا و هیجان نبرد آزمایان به شکیب بدل شد و از غایت ماندگی، دست‌ها از عنان و پای‌ها از رکاب بیرون رفت. در چنین گیروداری، دو تن از سرهنگان دارا-

که در ظاهر به اخلاص و ارادت از مهربان او بودند و لیکن در باطن فرسنگ‌ها با خلوص نیت و صفای دل فاصله داشتند- به سبب دل‌آزردگی از بیداد دارا، نیت بر آن نهادند که بر حیات شاه پایان بخشند. سرهنگان خائن چون بازاری پر از نیرنگ و غدر از این دست آراستند، در قبال کشتن دارا برای جان خویش از اسکندر امان خواستند. آن خداوند‌کشان به اسکندر یادآور شده بودند که شبی را به غایت جدّ و کوشش، پای استوار دارد و هرگونه هزیمت یا اقدام به آشتی را از سر دور نماید تا فردا در ازدحام و رویارویی جنگ‌جویان، دارا را از پای درآورند. سرهنگان عاصی، پس از اطمینان از امان اسکندر و گنج‌بخشی او، حق نعمت شاه را از یاد زدودند و عزم خویش را در پی کشتن وی استوار ساختند:

به اخلاص نزدیک و دور از خلاص	به دارا دو سرهنگ بودند خاص
دل‌آزردگی در میان آمده	ز بیداد دارا به جان آمده
برو کین خویش آشکارا کنند	بر آن دل که خونریز دارا کنند
به خون از سکندر امان خواستند	چو زین گونه بازاری آراستند

(همان: ۱۰۱-۲۸/۱۰۴)

دو لشکر بار دیگر از نبرد آزمایی به ستوه آمدند و برای نبرد روز دیگر به منزلگاه خویش باز گشتند. دو شاه مبارز اندیشیدند، خشم و صفرای جوشنده را دور بریزند و با طلوع خورشید، عنان در عنان هم آورند و راه دوستی و آشتی را بپیمایند. چون دارا در حدیث صلح به ریزنی نشست، کسی او را به آشتی رهنمون نشد و بدین عشو، بعضی از روی دلیری و برخی دیگر از راه نیرنگ، شاه را به خون و شمشیر برانگیختند. آن سوی تر اسکندر از یک‌طرف، در پی یافتن چاره بود تا چگونه در آن ترکتاز صلابت رومیان را ننگه دارد و از دیگر سو همواره به سرهنگان دارا می‌اندیشید. چون صبح در روشنایی به روی گیتی گشود، جهان بازی دیگر آغاز کرد؛ بدین معنا دو لشکر چنان با هم آمیختند که گویا رستاخیزی در جهان برپا شد. در این هنگام، در سپاه ایرانی پراکندگی افتاد و در اثر آن، حرمت شاه از میان رفت و سلامت وی از بی‌حفاظی در معرض خطر درآمد. در این هنگام سرهنگان غدار که فرصت مناسبی را رصد می‌کردند، بر آن پلتن دست برگشادند و با زخمی که بر پهلوی او زدند، تن زخمناک وی در خون غوطه‌ور شد. سرهنگان شوریده‌رای، به نزد اسکندر آمدند و در ازای گزاردن رسالت خویش، خواستند او نیز مطابق عهد بسته، وعده‌های خود را به جای آورد. اسکندر دانست که آن ابلهان بر خون شاهنشاهان دلیر هستند، از پیمان خویش با آنان پشیمان شد. او با راهنمایی سرهنگان بیدادپیشه،

به بالینگاه دارا آمد، و بعد از نهادن سر خسته بر آغوش خویش، از وی درباره‌ مراد و تدبیر و بیم و امیدش پرسیدن کرد. دارا با شنیدن آن دم دلنواز، برای خواهشگری، دیده را باز کرد و گفت:

چو درخواستی کآرزوی تو چیست	به وقتی که بر من بیاید گریست
سه چیز آروز دارم اندر نهان	برآید به اقبال شاه جهان
یکی آنکه بر کشتن بی گناه	تو باشی درین داوری دادخواه
دوم آنکه بر تاج و تخت کیان	- چو حاکم تو باشی - نیاری زیان
دل خود پردازی از تخم کین	نپردازی از تخمه ما زمین
سیم آنکه بر زیردستان من	حرم نشکنی در شبستان من
همان روشنگ را که دخت من است	بدان نازکی دست پخت من است
به همخوانی خود کنی سربلند	که خوان گردد از نازکان ارجمند
دل روشن از روشنگ برمتاب	که با روشنی به بود آفتاب

(۱۵۲-۱۷۶/۲۹)

۲-۴-۵. برآورده شدن وصایای دارا از سوی اسکندر

اسکندر هر آنچه دارا از او خواسته بود، پذیرفت و چون درخت کیان را بار فرو ریخت، او بدان شاه فرخ‌نژاد، شبانگاه تا بامداد گریست. به فرمان اسکندر، نعش دارا را از سرزمین جزیره به پایتخت انتقال دادند، سپس برای او آرامگاه و جای نشستی از مهد زرین و گنبد سنگ‌بست ترتیب دادند. این روایت نظامی یادآور فرمان اسکندر است درباره‌ انتقال نعش داریوش سوم به مقبره شاهان در پارس و دفن او در پهلوی نیاکانش که مورخان معاصر ایرانی، آن را به نقل از کنت کورث رومی در آثار خود روایت کرده‌اند. اسکندر به دنبال مرگ دارا و دستیابی به گنجینه‌های او، پرستندگان درگاه خویش را با آن گنج‌های آراسته - از محتشم گرفته تا درویش - مورد نواخت قرار داد. بعد از آن او با فرستادن معتمدی از جانب خویش به نزد ایرانیان، وی را برای برخورداری از نوازشگری‌های خویش، امیدوار ساخت و آنان پس از حضور در مجلس شاه و خرمی از دهش و بخشش‌های شاهانه او، سر از چنبر سرکشی برتافتند. آن گاه او در آن مجلس و انجمن گاه انجم شکوه - که بزرگان هفت کشور در آن جمع آمده بودند - فرمان داد تا قاتلان دارا را پیش تخت شاهانه آورند و پس از دادن نقد و گنجی که وی پرداخت آن را به زراندوزان غدارپیشه متعهد شده بود، آنان را از دار بیاویزند:

بفرمود تا خوار کردندشان رسن بسته بر دار کردندشان

منادی بر آمد به گرد سپاه که این است پاداش خونریز شاه
کسی کاین ستم خیزد از نام او بدین روز باشد سرانجام او
نبخشود هرگز خداوند هوش بر آن بنده کاو شد خداوند کش
(۶۳-۶۶/۳۰)

۲-۴-۶. مصادره اسکندر به نفع فرهنگ ایرانی در داستان دارا

نظامی همانند روایات ایرانی در پی مصادره اسکندر به نفع فرهنگ ایرانی است و این گجستک و پیک اهریمنی و آسیب دوزخی ایرانیان را تا حدّ یک قهرمان ستم‌ستیز و حکیم متفکر و پیامبر الهی بالا می‌برد. او میراث‌دار یک سنت فرهنگی کهن در میان ایرانیان است که در پی شکست از یونانیان خواسته‌اند با یک عکس‌العمل فرهنگی و روحی، احساسات جریحه‌دار شده خود را التیام بخشند و با ایرانی خواندن اسکندر، خواری ناشی از شکست را به پیروزی بدل سازند (احمدنژاد، ۱۳۷۵: ۶۷). برخی پژوهندگان، این دیدگاه و نسبت برادری اسکندر و دارا را با استناد به تعدادی اسناد و مدارک و نیز اعتقاد به سابقه چنین داستان‌هایی در میان ملل دیگر، از جمله مصریان مردود می‌دانند. آن‌ها بر این باور هستند که نسب‌سازی ایرانیان برای اسکندر، غیر از توهین به او و یادآوری واقعیت‌های زندگی‌اش، نقد قدرت و دستگاه حاکم و زمامدار آن هنگام حمله اسکندر به ایران است؛ بدین دلیل که آنان راه را برای ورود اسکندر و جانشینان او به ایران هموار ساختند (زندیه و المیر، ۱۳۹۹: ۲۳۱-۲۳۸).

حکیم نظامی در پایان جنگ دارا و اسکندر، مطابق آن اندیشه برای توجیه و توضیح شکست ایرانیان و پیروزی یونانیان، از صحنه حضور بزرگان ایرانی در مجلس اسکندر پس از نواخت و بهره‌مندی از عاطفت شاهانه، سخن می‌گوید. اسکندر در این نشست صمیمانه با هر گرانمایه‌ای در خور پایه او سخن می‌گوید:

به گردان ایران فرستاد کس کزین در نگردد کسی باز پس
بزرگان ایران فراهم شدند وز آن خرمی سخت شادان شدند
بدان آمدن شادمان گشت شاه از آن پهلوانان لشکرپناه
جداگانه با هر یکی عهد بست که در پایه کس نیارد شکست
(همان: ۳۹-۴۶/۳۰)

بنا به روایت مثنوی شرفنامه، اسکندر سپس از فربرز، خردمندپیری از نواده زنگه شاوران، دلیل

کوتاهی در ممانعت از جفاپیشگی دارا را جویا می‌شود و چون او را خردمند و نبردآزمای و کارآگاه می‌بیند، دیدگاه‌های وی را در موضوعات مختلف، چراغ راه آینده‌پر فراز و نشیب خود قرار می‌دهد. بدین ترتیب می‌بینیم، نگاهی از این دست به اسکندر و کارنامه او نه تنها آلودگی دامن وی به هر گونه خطا و گناه را منتفی می‌داند، بلکه از فاتح رومی منجی و یک قهرمان ستم‌ستیز نیز ترتیب می‌دهد. پس از مرگ دارا، اسکندر هرج و مرج‌ها و نابسامانی‌های سربرافراشته در میان ملک و توده‌های ملت را سروسامان می‌دهد و با ستردن ستم‌های دارا و گماردن افراد، متناسب با شایستگی‌های خویش برای اداره امور، نظم و ثبات گذشته را دوباره احیا می‌کند. او سپس به ویرانی آتشکده‌ها و برانداختن رسم مغان و آیین مجوسان همت می‌گمارد و همگان را به پذیرش دین حنیف فرامی‌خواند. رویکرد حکیم نظامی در مثنوی شرفنامه، با ازدواج اسکندر و روشنک در سپاهان، رفتن روشنک به روم در معیت ارسطو و تولد اسکندروس، فرزند اسکندر به سرانجام می‌رسد.

۳. نتیجه‌گیری

دارا آخرین پادشاه سلسله نیمه‌تاریخی کیانیان است که در اخبار و روایات ایرانی بنا به دلایلی که در متن مقاله آمده، با داریوش سوم هخامنشی یکسان انگاشته شده‌است. محور اصلی آگاهی‌های ما درباره داریوش سوم هخامنشی از رهگذر منابع یونانی و آثار مورخان روم باستان است که به دنبال خلق یک قهرمان ملی از اسکندر در جهان هلنی بودند. مورخان رومی و یونانی همواره به دنبال گزارش اقدامات اسکندر و قهرمانی‌های او بودند؛ در نتیجه شخصیت داریوش و اقدامات او و ایرانیان در سایه و حاشیه اقدامات فاتح رومی قرار گرفته‌است. همین گزارش‌ها با دخل و تصرفاتی به روایات ایرانی و منابع تاریخی راه می‌یابد، با این تفاوت که داریوش سوم به دارای کیانی تبدیل می‌شود. داستان دارا به دلیل اهمیت بالایی که دارد، در ادب فارسی به‌ویژه در خمسه نظامی و در رأس آن اسکندرنامه، با اقبال شگرفی مواجه می‌شود. حکیم نظامی گنجه‌ای، مطابق سنت تاریخ‌نگاری روم باستان - که در گزارش فتوحات اسکندر به سایه‌روشنی از زندگانی، پادشاهی و سرانجام داریوش اکتفا می‌کند - به‌طور مستقیم و مستقل به سرگذشت وی نمی‌پردازد؛ بلکه در خلال شرح کشورگشایی‌های اسکندر، صرفاً جنگ وی با دارا را روایت می‌کند. علاوه براین، نظامی در روایت داستان دارا به اخبار و روایات ایرانی، اسکندرنامه‌ها به‌خصوص شاهنامه فردوسی وفادار است؛ اما در مواردی به اقتضای ساخت و بافت کلام، به تصرفاتی نیز دست می‌برد.

منابع

- احمدنژاد، کامل (۱۳۷۵)، *تحلیل آثار نظامی گنجوی*، چاپ دوم، تهران، پایا.
- ایمان پور، محمد تقی (۱۳۹۳)، *تاریخ جامع ایران*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۲، چاپ اول، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد (۱۳۵۴)، *تاریخ بلعمی*، به تصحیح محمد تقی بهار «ملک الشعرا»، ج ۲، تهران، زوآر.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۵۲)، *آثار الباقیه*، به قلم اکبر داناسرشت، چاپ اول، تهران، ابن سینا.
- بی نام (۱۳۱۸)، *مجموع التواریخ و القصص*، به تصحیح ملک الشعرا بهار، به همت محمد رضانی، چاپ اول، تهران، کلاله خاور.
- پیرنیا، حسن (۱۳۶۹)، *تاریخ ایران باستان*، ج ۲، چاپ چهارم، تهران، دنیای کتاب.
- ثعالبی مرغنی، حسین بن محمد (۱۳۷۲)، *شاهنامه کهن «پارسی تاریخ غررالسیر»*، پارسی گردان محمد روحانی، چاپ اول، مشهد، دانشگاه فردوسی.
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۷۱)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، چاپ چهارم، تهران، نی.
- رجبی، پرویز (۱۳۸۱)، *هزاره های گمشده*، ج ۳، چاپ اول، تهران، با همکاری مرکز بین المللی گفت و گوی تمدن ها.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۸)، *تاریخ مردم ایران «ایران قبل از اسلام»*، چاپ دوم، تهران، امیرکبیر.
- زندیه، معصومه و مالمیر، تیمور (۱۳۹۹)، «روایت انتقادآمیز روایت برادری دارا و اسکندر»، *تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)*، دوره ۱۲، شماره ۴۳، صص ۲۴۰-۲۳۰.
- <https://doi.org/10.30495/dk.2020.676019>
- تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۸۲)، *حماسه سرایی در ایران*، چاپ هفتم، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، تهران، اساطیر.
- طرسوسی، ابوطاهر محمد بن حسن بن علی بن موسی (۱۳۴۴)، *داراب نامه*، به کوشش ذبیح الله صفا، ج ۱، چاپ اول، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- فاطمی، سید حسین و همکاران (۱۳۹۱)، «بررسی روایت اسکندر و دارا در دو گزارش ابن مقفع و فردوسی»، *جستارهای ادبی*، شماره اول، صص ۲۶-۸.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۵)، *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق، ج ۱ و ۵، کالیفرنیا و نیویورک.

کریستن سن، آرتور آمانوئل (۱۳۵۰)، کیانیان، ترجمه ذبیح‌الله صفا، چاپ سوم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

گرشویچ، الیا (۱۳۸۵)، *تاریخ ایران «دوره مخامنشیان»*، ۱۳۸۵، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، چاپ اول، تهران، جامی. گیرشمن، رومن (۱۳۷۲)، *ایران از آغاز تا اسلام*، ترجمه محمدمعین، چاپ نهم، تهران، علمی و فرهنگی. مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴)، *آفرینش و تاریخ*، مقدمه، ترجمه و تعلیقات از محمدرضا شفیعی کدکنی، مجلد ۱-۳، چاپ اول، تهران، آگه.

نوروز، مهدی (۱۳۷۶)، «برخی از رمزگشایی‌های نظامی گنجه‌ای در اسکندرنامه»، *فصل‌نامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد*، شماره ۱۴، ص ۱۲۸.

References

- Ahmadnejad, Kamel (1996), *Analysis of Nezami Ganjavi's Works*, 2nd edition, Tehran: Paya (In Persian).
- Imanpour, Mohammad-Taqi (2014), *Comprehensive History of Iran*, under the supervision of Kazem Mousavi Bojnourdi, Vol. 2, 1st edition, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia (In Persian).
- Balami, Abu 'Ali Muhammad Abn. Muhammad (1975), *Tarikh-e Bal'ami (Bal'ami's History)*, edited by Mohammad-Taqi Bahar ("Malek al-Sho'ara"), Vol. 2, Tehran: Zavvar (In Persian).
- Biruni, Abu Rayhan (1973), *Al-Athar al-Baqiya (The Chronology of Ancient Nations)*, edited by Akbar Danaseresht, 1st edition, Tehran: Ibn Sina (In Persian).
- Anonymous (1939), *Mujmal al-Tawarikh wa al-Qisas (Compendium of Histories and Stories)*, edited by Malek al-Sho'ara Bahar, prepared by Mohammad Ramazani, 1st edition, Tehran: Kolaleh Khavar (In Persian).
- Pirnia, Hassan (1990), *History of Ancient Iran*, Vol. 2, 4th edition, Tehran: Donyaye Ketab (In Persian).
- Tha'alibi Marghani, Husayn b. Muhammad (1993), *The Ancient Shahnameh "Persian History: Ghorar al-Siyar"*, translated by Mohammad Rouhani, 1st edition, Mashhad: Ferdowsi University (In Persian).
- Dinawari, Ahmad b. Dawud (1992), *Akhbar al-Tiwal (General History)*, translated by Mahmoud Mahdavi Damghani, 4th edition, Tehran: Ney (In Persian).
- Rajabi, Parviz (2002), *The Lost Millennia*, Vol. 3, 1st edition, Tehran: in collaboration with the International Center for Dialogue Among Civilizations (In Persian).
- Zarrinkoub, Abdolhossein (1989), *The History of the Iranian People: Iran Before Islam*, 2nd edition, Tehran: Amir Kabir (In Persian).

- Zandiyeh, Masoumeh & Malmir, Teymour (2020), "A Critical Narrative of the Story of Dara and Alexander," *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*, Vol. 12, No. 43, pp. 230–240 (In Persian).
- Sedighiyan, Mahindokht & Mirabedini, Abutaleb (2007), *Mythological-Epic Culture of Iran*, Vol. 2, 1st edition, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies (In Persian).
- Safa, Zabihollah (2003), *Epic Poetry in Iran*, 7th edition, Tehran: Amir Kabir Publications (In Persian).
- Tabari, Muhammad b. Jarir (1983), *Tarikh al-Tabari (The History of al-Tabari)*, translated by Abolghasem Payandeh, 2nd edition, Tehran: Asatir (In Persian).
- Tarsusi, Abu Taher Muhammad b. Hasan b. Ali b. Musa (1965), *Darabnama*, edited by Zabihollah Safa, Vol. 1, 1st edition, Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr-e Ketab (In Persian).
- Fatemi, Seyyed Hossein & Colleagues (2012), "A Study of the Narrative of Alexander and Dara in the Accounts of Ibn al-Muqaffa' and Ferdowsi," *Literary Studies*, No. 1, pp. 8–26 (In Persian).
- Ferdowsi, Abolqasem (1996), *Shahnameh*, edited by Jalal Khaleghi-Motlagh, Vols. 1 & 5, California and New York (In Persian).
- Christensen, Arthur Emanuel (1971), *The Kayanian Dynasty*, translated by Zabihollah Safa, 3rd edition, Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr-e Ketab (In Persian).
- Gershevitch, Ilya (2006), *The History of Iran: The Achaemenid Period*, translated by Morteza Saeqebfar, 1st edition, Tehran: Jami (In Persian).
- Ghirshman, Roman (1993), *Iran from the Beginning to Islam*, translated by Mohammad Mo'in, 9th edition, Tehran: Elmi va Farhangi (In Persian).
- Maqdisi, Mutahhar b. Tahir (1995), *Creation and History*, introduction, translation, and annotations by Mohammad-Reza Shafi'i Kadkani, Vols. 1–3, 1st edition, Tehran: Aghah (In Persian).
- Nowruz, Mehdi (1997), "Some Decodings of Nezami Ganjavi in *Eskandarnama*," *Specialized Journal of Persian Literature, Islamic Azad University of Mashhad*, No. 14, p. 128 (In Persian).